

۱۳۹۴.۷

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

بررسی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی در حقوق ایران و فقه امامیه

سیده فاطمه موسوی خوشدل

استاد راهنما: آقای دکتر حسین آقایی نیا

استاد مشاور: آقای دکتر محسن رهامی

ادبیات مدرسه عالی بزرگ
شبه مدرک

۱۳۸۹ / ۵ / ۱

بایان نامه جهت دریافت مدرک کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی

۱۳۸۸

۱۳۹۴۰۷

جمهوری اسلامی ایران
دانشگاه تهران

شماره _____
تاریخ _____
پوست _____

اداره کل تحصیلات تکمیلی

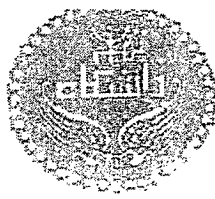
باسمه تعالی

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب ^{فاطمه میرزایی} متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه / رساله حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است ، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه / رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است . در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد .
کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به پردیس / دانشکده / مرکز دانشگاه تهران می باشد .

نام و نام خانوادگی دانشجو ^{فاطمه میرزایی}
امضاء

آدرس : خیابان انقلاب اول خیابان فخر رازی - پلاک ۵ کد پستی : ۱۳۰۴۵/۵۶۸
فاکس : ۶۴۹۷۳۱۴

دانشکده حقوق و علوم سیاسی
گروه آموزشی حقوق جزا و جرم شناسی

گواهی دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

هیات داوران پایان نامه کارشناسی ارشد : سیده فاطمه موسوی خوشدل

گرایش:

در رشته : حقوق جزا و جرم شناسی

با عنوان : بررسی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی در حقوق ایران و فقه امامیه

را در تاریخ : ۱۳۸۸/۹/۹

به عدد	به حروف
۱۹	نوزده

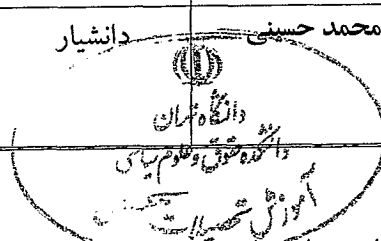
با نمره نهایی :

ارزیابی نمود .

عالی

با درجه

ردیف	مشخصات هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبۀ دانشگاهی	دانشگاه یا موسسه	امضاء
۱	استاد راهنما استاد راهنمای دوم (حسب مورد):	دکتر حسین آقایی نیا	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲	استاد مشاور	دکتر محسن رهامی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۳	استاد داور (یا استاد مشاور دوم)	دکتر طهران میرزا	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۴	استاد داور (خارجی)				
۵	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی گروه آموزشی:	دکتر سیده محمد حسینی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	

تذکر : این برگه پس از تکمیل هیات داوران در نخستین صفحه پایان نامه درج می گردد.

چکیده

در این پژوهش به دو موضوع اصلی می‌پردازیم: نخست اینکه تلاش می‌کنیم خواننده را با عنصر معنوی جرایم غیر عمدی پیش‌بینی شده در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه آشنا کنیم. پیش از ورود به این موضوع، در تلاش برای تعیین گستره جرایم غیر عمدی، نگاهی دوباره به معیار تفکیک جرایم عمدی از جرایم غیر عمدی می‌اندازیم و می‌کوشیم معیاری برای این تفکیک ارائه دهیم که بر اصول و مبانی قابل دفاعی استوار باشد. پس از آن، به مطالعه تقصیر می‌پردازیم که بخش اصلی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی است و می‌کوشیم تعریفی از آن ارائه کنیم که با قرار گرفتن این مفهوم زیر عنوان عنصر **معنوی** هماهنگی و مطابقت داشته باشد. سپس در همین بخش، به بررسی عنصر معنوی انواع قتل و ضرب و جرح غیر عمدی (شبهه عمد و خطای محض) می‌پردازیم.

دومین موضوع اصلی که این پژوهش به بررسی آن می‌پردازد بحث مبانی جرم‌انگاری رفتارهای غیر عمدی است. هرچند با پیشرفت فناوری روز به روز بر انواع و تعداد جرایم غیر عمدی افزوده می‌شود اما این تردید همچنان وجود دارد که آیا جرم‌انگاری چنین رفتارهایی توجیه‌پذیر است؟ در این پژوهش می‌کوشیم که ابتدا ماهیت عنصر معنوی ضروری برای تحقق جرم را با توجه به نظریه‌های توجیه مجازات تعیین کرده و سپس به این موضوع بپردازیم که آیا این عنصر معنوی ضروری، در رفتارهای غیر عمدی وجود دارد؟ به اعتقاد نویسنده، برخی رفتارهای غیر عمدی که امروزه عنوان جرم گرفته‌اند، فاقد این عنصر معنوی ضروری هستند بنابراین توجیه جرم‌انگاری این رفتارها، آن هم به عنوان یک استثناء، تنها بر مبنای فواید محتمل، ممکن خواهد بود البته به شرطی که تحقیقات نشان دهند که حصول چنین فوایدی حقیقتاً محتمل است.

فهرست مطالب

۱	طرح پژوهش	۱
۲	۱. بیان مسئله	۲
۳	۲. اهمیت موضوع	۳
۴	۳. پیشینه پژوهش	۴
۵	۴. پرسش‌های پژوهش	۵
۵	۵. فرضیه‌های پژوهش	۵
۶	۶. روش پژوهش	۶
۷	۷. سامان‌دهی پژوهش	۷
۹	مبحث نخست. تعریف مفاهیم اصلی پژوهش	۹
۱۰	گفتار نخست. جرم	۱۰
۱۰	۱. معنای لغوی جرم	۱۰
۱۱	۲. تعریف سیاسی جرم	۱۱
۱۱	۳. تعریف قانونی جرم	۱۱
۱۱	۴. تعریف فقهی جرم	۱۱
۱۳	۵. تعریف اخلاقی جرم	۱۳
۱۳	۶. تعریف جامعه‌شناختی جرم	۱۳
۱۴	۷. تعریف روان‌پزشکی و روان‌شناختی جرم	۱۴
۱۴	۸. جمع‌بندی	۱۴
۱۷	گفتار دوم. عنصر معنوی	۱۷
۱۷	بند نخست. تعریف عنصر معنوی	۱۷
۲۱	بند دوم. مؤلفه‌های عنصر معنوی	۲۱
۲۲	۱. قصد و سوءنیت	۲۲
۲۲	• تعریف قصد	۲۲
۲۳	• انواع قصد	۲۳
۲۵	• قصد و مفاهیم مرتبط	۲۵
۲۸	• سوءنیت	۲۸
۲۹	۲. اراده	۲۹
۳۴	۳. علم و سوءنیت احتمالی	۳۴
۳۴	• علم	۳۴
۳۵	• سوءنیت احتمالی	۳۵
۳۹	گفتار سوم. عمد و جرم عمدی	۳۹
۳۹	بند نخست. تعریف عمد و جرم عمدی	۳۹

۳۹.....	۱. عمد.....
۴۱.....	۲. جرم عمدی.....
۴۸.....	بند دوم. ارکان عمد.....
۴۸.....	۱. علم.....
۴۹.....	۲. قصد.....
۵۰.....	۳. اراده.....
۵۱.....	گفتار چهارم. جرم غیرعمدی.....
۵۱.....	بند نخست. تعریف جرم غیرعمدی.....
۵۱.....	۱. تعریف حقوقی.....
۵۲.....	۲. تعریف فقهی.....
۵۲.....	۳. تعریف قانونی.....
۵۵.....	بند دوم. بررسی مفهوم غیرعمد در تعامل با عمد.....
۵۶.....	۱. فقدان قصد نتیجه واقع شده.....
۵۸.....	۲. فقدان قصد فعل (یا ترک فعل) واقع شده.....
۶۰.....	۳. وجود اراده.....
۶۲.....	مبحث دوم. مبانی جرم‌انگاری رفتارهای غیرعمدی.....
۶۴.....	گفتار نخست. جایگاه و ماهیت عنصر معنوی.....
۶۵.....	بند نخست. هدف مجازات و جایگاه و ماهیت عنصر معنوی.....
۶۵.....	۱. نظریه‌های گذشته‌نگر.....
۶۵.....	• انتقام‌گیری.....
۶۷.....	• سزادهی.....
۶۹.....	• عنصر معنوی از نگاه نظریه‌های گذشته‌نگر.....
۷۰.....	۲. نظریه‌های آینده‌نگر.....
۷۱.....	• ارباب.....
۷۱.....	• ناتوان‌سازی.....
۷۲.....	• اصلاح.....
۷۳.....	• درمان.....
۷۴.....	• بازپروری.....
۷۵.....	• تعلیم اخلاقی.....
۷۶.....	• عنصر معنوی از نگاه نظریه‌های آینده‌نگر.....
۷۷.....	بند دوم. تعریف جرم و جایگاه و ماهیت عنصر معنوی.....
۷۸.....	۱. مجازات بی‌گناهان و مجرمین بالقوه.....
۷۹.....	۲. رویکرد اخلاقی.....
۸۱.....	۳. رویکرد مبتنی بر نتیجه.....

- بند سوم. ضابطه مجازات و جایگاه و ماهیت عنصر معنوی ۸۲
- گفتار دوم. مبانی جرم‌انگاری انواع رفتارهای غیر عمدی ۸۶
- بند نخست. جرایم همراه با تقصیر ۸۷
۱. مواردی که مرتکب، متوجه خطر موجود می‌شود. ۸۷
۲. مواردی که مرتکب، متوجه خطر موجود نمی‌شود. ۹۰
- بند دوم. جرایم بدون تقصیر ۹۵
- بند سوم. بررسی امکان جرم‌انگاری رفتارهای غیر عمدی بر اساس احکام فقه امامیه ۱۰۴
۱. ماهیت دیه ۱۰۵
- دیه، مجازات است. ۱۰۵
  - دیه، غرامت است. ۱۰۸
  - دیه، ماهیتی دوگانه دارد. ۱۱۰
۲. بررسی امکان تعزیر رفتارهای غیر عمدی ۱۱۱
- مبحث سوم. بررسی ماهوی عنصر معنوی انواع جرایم غیر عمدی** ۱۱۶
- گفتار نخست. تقصیر ۱۱۷
- بند نخست. تعریف تقصیر ۱۱۷
۱. معنای لغوی ۱۱۷
۲. تعریف قانونی ۱۱۸
۳. تعریف حقوقی ۱۲۰
۴. تعریف فقها ۱۲۷
- تقصیر در تحقق نتیجه ۱۲۸
  - تقصیر نسبت به واقعیات موجود ۱۳۳
- بند دوم. ارکان تقصیر ۱۳۵
۱. ارتکاب رفتار خطر ساز ۱۳۵
- ضرورت خطر ساز بودن رفتار ۱۳۵
  - خطر از نگاه انسان متعارف ۱۳۷
۲. توجیه ناپذیری خطر ۱۴۲
۳. فعل و انفعالات ذهنی ضروری ۱۴۶
- گفتار دوم. عنصر معنوی انواع جنایات غیر عمدی ۱۴۹
- بند نخست. خطای شبیه عمد ۱۴۹
۱. تعریف ۱۴۹
- تعریف حقوقی ۱۴۹
  - تعریف فقهی ۱۵۱
۲. تشریح عنصر معنوی ۱۵۲
- عمد در عمل نسبت به شخص معین ۱۵۲

۱۵۴.....	• عمد در عملی که نوعاً سبب جنایت نباشد.....
۱۵۵.....	• فقدان قصد جنایت واقع شده.....
۱۵۵.....	• عنصر معنوی شبیه‌عمد در تسبیب در جنایت.....
۱۵۷.....	• قانونی یا غیرقانونی بودن رفتار مرتکب.....
۱۵۹.....	• تقصیر در جنایات شبیه‌عمد.....
۱۶۲.....	بند دوم. خطای محض.....
۱۶۲.....	۱. تعریف.....
۱۶۲.....	• تعریف حقوقی.....
۱۶۳.....	• تعریف فقهی.....
۱۶۳.....	۲. تشریح عنصر معنوی.....
۱۶۶.....	جمع‌بندی.....
۱۷۶.....	فهرست منابع.....
۱۷۶.....	فهرست منابع فارسی.....
۱۸۴.....	فهرست منابع عربی.....
۱۸۷.....	فهرست منابع انگلیسی.....
۱۸۹.....	فهرست قوانین.....

طرح پژوهش

۱. بیان مسئله

سعی من در این پژوهش بر این است که از دو منظر متفاوت به بررسی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی بپردازم؛ نخست از یک منظر حقوقی و دوم از منظر فلسفه حقوق. چند شرط و پیش فرض، گستره موضوع را در بررسی حقوقی، محدود و مشخص می کنند:

۱. این پژوهش تنها به بررسی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی در نظام حقوقی ایران و نظام دینی امامیه می پردازد. هر چند آشنایی اندک من با نظام حقوقی ایالات متحده آمریکا، سبب شده است که گاه اشاراتی به مقررات و قواعد این نظام داشته باشم.

۲. از نگاه این پژوهش، جرم در یک بررسی حقوقی، عبارت است از رفتاری که قانون برای آن مجازات تعیین کرده است. بنابراین از نگاه این پژوهش، اصطلاح جرایم غیر عمدی دربرگیرنده تمام رفتارهای غیر عمدی است که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است صرف نظر از اینکه جرم انگاری چنین رفتارهایی توجیه پذیر باشد یا نه.

البته در بررسی فقهی، این تعریف چندان به کار نمی آید. زیرا بر اساس این تعریف، پیش بینی مجازات است که تعیین می کند یک رفتار خاص جرم محسوب می شود یا نه، در حالی که در متون فقهی، تفکیک حقوق مدنی از حقوق کیفری و ضمانت اجرای مدنی از مجازات به شکل امروزی دیده نمی شود. پس تعیین گستره جرایم در فقه امامیه مستلزم آن است که ماهیت مجازات را بشناسیم و بر آن اساس، هر یک از ضمانت اجرای مقرر در این نظام را بسنجیم و به این ترتیب تعیین کنیم که آیا این ضمانت اجرا یک مجازات در معنای امروزی آن محسوب می شود یا خیر. قطعاً این بررسی مجالی دیگر می طلبد بنابراین ناچار، نظام حقوقی ایران را معیار قرار خواهیم داد و به بررسی عنصر معنوی تمام رفتارهای غیر عمدی می پردازم که در قوانین ایران، برای آنها مجازات تعیین شده است، هر چند معتقدم که قانون گذار در مجازات قلمداد کردن دیه، به خطا رفته است و بنابراین فکر می کنم از نگاه فقهی، رفتارهای غیر عمدی مستوجب دیه را نمی توان جرم محسوب کرد.

۳. هدف این پژوهش، بررسی شرایط خاص عنصر معنوی مصادیق متعدد جرایم غیر عمدی نیست. در حقیقت این پژوهش را می توان مطالعه ای در حوزه حقوق کیفری عمومی دانست که به مشترکات عنصر معنوی مصادیق متعدد جرایم غیر عمدی می پردازد. هر چند طبقه بندی خاص به کار رفته در حوزه جنایات، مرا بر آن داشت که بخش مستقلی را به بررسی عنصر معنوی جنایات غیر عمدی اختصاص دهم.

۴. عنصر معنوی از نگاه این پژوهش به تمام فعل‌وانفعالات ذهنی گفته می‌شود که بر اساس تعریف قانونی جرم از ارکان جرم محسوب می‌شوند و برای تحقق آن ضروری هستند.

۵. بالاخره اینکه این پژوهش، اصطلاح جرم غیرعمدی را در معنایی عام به کار می‌برد یعنی آن را دربرگیرنده تمام جرایمی می‌داند که عمدی نیستند، صرف‌نظر از آنکه تقصیر، برای تحقق آنها ضروری باشد یا نه.

بررسی حقوقی عنصر معنوی جرایم غیرعمدی دو جنبه خواهد داشت؛ یک جنبه منفی و یک جنبه مثبت. جنبه منفی به این معناست که در گام نخست باید جرایم غیرعمدی را در مقابل جرایم عمدی قرار داد و نداشته‌های آن را با توجه به داشته‌های جرم عمدی شناخت. منظور از جنبه مثبت نیز بررسی داشته‌های عنصر معنوی جرایم غیرعمدی است. اساسی‌ترین موضوعی که در بررسی جنبه مثبت باید به آن پرداخت، تقصیر است که در بیشتر متون حقوقی، از آن به عنوان عنصر معنوی جرایم غیرعمدی یاد می‌شود. به علاوه بررسی نداشته‌های عنصر معنوی این جرایم، مستلزم بررسی فعل‌وانفعالات ذهنی مختلفی است که معمولاً در جرایم عمدی صحبت از وجود آنها و در جرایم غیرعمدی، صحبت از نبود آنها می‌شود.

اما مطالعه موضوع از منظر فلسفه حقوق، از تمام قیود مذکور آزاد خواهد بود. در واقع این خاصیت مطالعاتی است که در حوزه فلسفه حقوق انجام می‌گیرد. در این مطالعات، پژوهشگر، به جای آنکه خود را در چهارچوب جرم‌انگاری‌های قانونی محدود کند، تلاش می‌کند به این سؤال پاسخ گوید که جرم چه چیزی باید باشد و قانون‌گذار اجازه جرم‌انگاری چه رفتارهایی را دارد؟ همچنین به جای آنکه خود را در چهارچوب تعاریف قانونی ارائه شده از عناصر جرم محدود کند، از خود می‌پرسد که عنصر مادی یا معنوی جرم چگونه باید باشد؟ بی‌شک این پژوهش، قصد ندارد به بررسی چستی جرم از منظر فلسفه حقوق بپردازد بلکه سؤال اصلی این پژوهش در این قسمت، این است که عنصر معنوی ضروری برای تحقق جرم چیست؟ یا به تعبیر دیگر، عنصر معنوی جرم چه چیزی باید باشد؟ اگر شناختی از ماهیت عنصر معنوی ضروری به دست آوریم، محکی در دست خواهیم داشت که با استفاده از آن می‌توانیم عنصر معنوی انواع جرایم غیرعمدی را بسنجیم و به این سؤال پاسخ بگوییم که آیا جرم‌انگاری چنین رفتارهایی توجیه‌پذیر است؟

۲. اهمیت موضوع

از آنجا که مجازات محدودیت‌هایی را بر حقوق و آزادی‌های افراد وارد می‌کند، شناخت دقیق جرم و همه عناصر آن، از اهمیت برخوردار است. در این میان، عنصر معنوی به دلیل آنکه با مقولات ذهنی سروکار دارد، پیچیدگی‌های خاصی دارد و بنابراین بررسی و مطالعه بیشتری می‌طلبد.

مطالعاتی که در حوزه عنصر معنوی صورت می‌گیرد باید به دو موضوع بپردازد؛ نخست اینکه باید تلاش کنیم فارق از پیش‌بینی‌های قانون‌گذار، شناختی از عنصر معنوی ضروری برای تحقق جرم به دست آوریم. یعنی باید انواع رفتارها را با توجه به عنصر معنوی طبقه‌بندی کنیم و سپس با توجه به اصول و قواعد مشخص کنیم که قانون‌گذار اجازه جرم‌انگاری کدام یک از این رفتارها را دارد. شاید بهترین حوزه برای بررسی این موضوع، حوزه جرایم غیرعمدی باشد چرا که نداشته‌های عنصر معنوی این جرایم نسبت به جرایم عمدی، این سؤال را در ذهن بسیاری ایجاد کرده است که آیا جرم‌انگاری چنین رفتارهایی توجیه‌پذیر است. از خلال مباحثی که در تلاش برای پاسخ‌گویی به این سؤال مطرح شده، می‌توان ماهیت عنصر معنوی ضروری برای تحقق جرم را شناخت.

موضوع دیگری که باید در مطالعات حوزه عنصر معنوی به آن پرداخت، شناخت فعل‌وانفعالات ذهنی مختلف است که در کنار هم عنصر معنوی یک جرم را تشکیل می‌دهند. به نظر می‌رسد برای این مطالعه نیز، حوزه جرایم غیرعمدی، مناسب‌ترین حوزه باشد چرا که نداشته‌های عنصر معنوی آن، ما را به خوبی با داشته‌های عنصر معنوی جرایم عمدی آشنا خواهد کرد و داشته‌های آن نیز فعل‌وانفعالات ذهنی جدیدی را به ما معرفی می‌کند.

۳. پیشینه پژوهش

هرچند حوزه عنصر معنوی یکی از حوزه‌هایی است که مطالعات زیادی در آن صورت گرفته و کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی در این حوزه نگارش شده است، اما همچنان سؤالات و ابهامات زیادی در خصوص عنصر معنوی جرایم غیرعمدی وجود دارد که به آنها پاسخ گفته نشده است و در بیشتر این متون، حتی مطرح هم نشده است.

اگر به کتاب‌ها و پایان‌نامه‌های مرتبط مراجعه کنید مشاهده می‌کنید که حجم عمده مطالب به بررسی مصادیق تقصیر و رابطه سببیت مربوط می‌شود، یعنی موضوعاتی که باید در عنصر مادی مطرح شوند. در این پژوهش، تلاش من بر این است که نشان دهم چطور می‌توان تقصیر کیفری را از تقصیر مدنی جدا کرد و به این ترتیب آن را از قالب مادی خارج کرد، به نحوی که بتواند به‌عنوان مرتبه‌ای از مراتب عنصر معنوی در کنار عمد و علم قرار بگیرد.

به‌رحال به‌عنوان پیشینه پژوهش در این بخش می‌توان به دو پایان‌نامه اشاره کرد که به‌طور خاص به بررسی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی پرداخته‌اند:

۱. پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای جواد طهماسبی که با عنوان «تحلیل عنصر خطای جزایی»، در سال ۱۳۷۷، در دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی از آن دفاع شده است.

۲. پایان نامه کارشناسی ارشد آقای سعید رضوی خسروشاهی که با عنوان «عنصر روانی جرایم غیر عمدی در حقوق جزای ایران»، در سال ۱۳۷۱، در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس از آن دفاع شده است.

از سوی دیگر، منابع داخلی ما در موضوع مبانی جرم‌انگاری رفتارهای غیر عمدی، واقعاً ناچیز است. به نظر می‌رسد، بررسی ماهیت عنصر معنوی با توجه به اصول و قواعد و همچنین بررسی مبانی جرم‌انگاری رفتارهای غیر عمدی، خود می‌تواند موضوع پایان‌نامه‌ای مستقل باشد اما متأسفانه، در هیچ‌یک از منابع داخلی به این موضوع توجه جدی نشده است. استثنائاً در برخی منابع می‌توان چندخطی در ارتباط با این موضوع یافت که البته این چند خط هم معمولاً به حرف‌های کلی و شعارگونه می‌پردازد.

۴. پرسش‌های پژوهش

این پژوهش یک مطالعه موضوع‌محور است بنابراین مسئله اصلی آن، شناخت کامل موضوع پژوهش یعنی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی است. البته برخی سؤالات فرعی نیز وجود داشته است که مرا به مطالعه در این حوزه علاقه‌مند کرده، سؤالاتی مثل اینکه آیا تقصیر، حقیقتاً عنصر معنوی جرایم غیر عمدی محسوب می‌شود؟

در این پژوهش علاوه بر بررسی حقوقی عنصر معنوی جرایم غیر عمدی، مبانی جرم‌انگاری این رفتارها نیز از نگاه فلسفه حقوق، مطالعه خواهد شد. مطالعات من در بخش دوم با دو سؤال اساسی آغاز شد: نخست اینکه آیا جرم‌انگاری تمام رفتارهایی که امروزه، قانون‌گذار تحت عنوان جرایم غیر عمدی قرار داده، قابل توجیه است؟ و دوم اینکه آیا می‌توان با تغییر قواعد ممنوع‌کننده کیفری، جرایم غیر عمدی را به جرایم عمدی تبدیل کرد؟ در واقع من به جرایمی مثل قتل غیر عمدی ناشی از تخلفات رانندگی می‌اندیشیدم و از خودم می‌پرسیدم که چرا به جای محکومیت فرد به قتل غیر عمدی، او را به سبب تخلف عمدی محکوم نمی‌کنیم تا برای همیشه، از تقسیم جرایم به عمدی و غیر عمدی رها شویم؟

بالاخره اینکه جایگاه جرایم غیر عمدی در مقررات فقهی نیز یکی از سؤالاتی بود که مرا به انتخاب این موضوع راغب کرد.

۵. فرضیه‌های پژوهش

فرضیه نخست من این است که تقصیر تنها عنصر معنوی جرایم غیر عمدی نیست بلکه علاوه بر عنصر معنوی، بخشی از عنصر مادی را نیز با خود دارد. فرق اساسی جرایم عمدی با جرایم غیر عمدی در این است که در جرایم

عمدی می‌توان به آسانی عمد را از رفتار مرتکب و عوامل موجهه تفکیک کرد اما در جرایم غیرعمدی، همه این عناصر در هم تنیده شده و مفهومی به نام تقصیر را ساخته است.

در مورد سؤال دوم باید بگوییم که من فکر می‌کنم قانون‌گذار با جرم‌انگاری رفتارها تلاش می‌کند نوعی پیام را به افراد منتقل کند، پیامی که آنها را از تصمیم‌شان برای ارتکاب رفتار منصرف کند. به همین دلیل ضروری است که مرتکب نوعی ارتباط ذهنی با رفتار خود داشته باشد تا این ارتباط ذهنی او را با پیام قانون‌گذار مرتبط سازد. به نظر من این ارتباط در برخی مصادیق جرایم غیرعمدی وجود ندارد. به‌عنوان نمونه وقتی مرتکب با رعایت تمام احتیاطات به قصد شکار تیراندازی می‌کند و اتفاقاً تیر او به انسانی اصابت می‌کند و او را می‌کشد، قانون‌گذار، مرتکب را به جرم قتل خطای محض محکوم می‌کند. این مجازات چه پیامی می‌تواند داشته باشد جز اینکه فرد را به‌طور کلی از شکار منع کند؟

بالاخره اینکه فرضیه سوم من در پاسخ به سؤال سوم این است که با تغییر در قواعد منع‌کننده می‌توان متعلق عمد را تغییر داد و به این ترتیب می‌توان جرایمی را که امروزه غیرعمدی تلقی می‌شوند، تحت عنوان جرایم عمدی قرار داد. به‌نظر می‌رسد این دیدگاه با قواعد فقهی نیز سازگار باشد.

در طول پژوهش خواهیم دید که فرضیه نخست و سوم با یک اشکال اساسی مواجه است؛ با توجه به اینکه بیشتر متون حقوقی فارسی، مصادیق خاصی از جرایم غیرعمدی را مورد توجه و بررسی قرار داده‌اند، بیشتر دانشجویان نیز همین مصادیق را به‌عنوان جرایم غیرعمدی می‌شناسند. در واقع به نظر من، این فرضیات در مورد این مصادیق (مثل قتل غیرعمدی) که در آنها ما با تقصیر نسبت به نتیجه سروکار داریم، صحیح است. اما جرایم غیرعمدی مصادیق دیگری نیز دارد که در آنها تقصیر نسبت به واقعیات موجود مطرح می‌شود، مثل موردی که شخص با وجود قرائن اطمینان‌آور، متوجه مسروقه بودن اموالی که خریداری می‌کند، نمی‌شود. این دو فرضیه، در مورد این مصادیق، صادق نیست.

۶. روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تهیه شده است. در کنار استفاده از منابع چاپی تلاش شده است تا از منابع اینترنتی و نسخه‌های الکترونیک کتب مختلف نیز استفاده شود.

۷. سامان‌دهی پژوهش

این پژوهش در قالب سه مبحث ارائه خواهد شد. در مبحث نخست با عنوان «تعریف مفاهیم اصلی پژوهش» تلاش بر این است که خواننده، آشنایی کلی با موضوع پژوهش پیدا کند و در حقیقت با گستره جرایم غیرعمدی و همچنین با مفهوم عنصر معنوی و فعل‌وانفعالات ذهنی مختلف آشنا شود. بنابراین در این مبحث در قالب چهار گفتار به بررسی جرم، عنصر معنوی، عمد و جرم عمدی و بالاخره جرم غیرعمدی خواهیم پرداخت.

برای شناخت جرم غیرعمدی، نخستین گام، بررسی تعاریف مختلف و برگزیدن یک تعریف است. بنابراین بند نخست از گفتار چهارم به تعریف جرم غیرعمدی اختصاص خواهد داشت. از نگاه این پژوهش، عنوان جرم غیرعمدی معنایی عام دارد و شامل تمام جرایمی می‌شود که تحت عنوان جرم عمدی قرار نمی‌گیرند، از این رو در قدم دوم، برای شناخت دقیق جرایم غیرعمدی باید مفهوم غیرعمد را در مقابل مفهوم عمد قرار داد و قدم به قدم بررسی کرد که چه نواقصی می‌تواند رفتاری را از حوزه رفتارهای عمدی خارج و در حوزه رفتارهای غیرعمدی داخل کند. به این ترتیب خواننده با گستره جرایم غیرعمدی آشنا خواهد شد. بنابراین بند دوم این گفتار به بررسی مفهوم غیرعمد در تعامل با مفهوم عمد می‌پردازد.

در مبحث دوم با عنوان «مبانی جرم‌انگاری رفتارهای غیرعمدی»، سؤال اساسی این است که آیا جرم‌انگاری رفتارهای غیرعمدی توجیه‌پذیر است؟ این نداشته‌های عنصر معنوی جرایم غیرعمدی است که این تردید و سؤال را در ذهن ایجاد می‌کند. بنابراین در قدم نخست باید به دو سؤال پاسخ گفت: اینکه آیا اساساً، عنصر معنوی برای تحقق جرم ضروری است و اینکه به فرض ضروری بودن، این عنصر معنوی چه ماهیت و ویژگی‌هایی باید داشته باشد. بر این اساس گفتار نخست مبحث دوم به بررسی جایگاه و ماهیت عنصر معنوی اختصاص خواهد یافت. سپس در گفتار دوم، از نتایج به دست آمده در گفتار نخست بهره می‌گیریم و تلاش می‌کنیم با بررسی انواع جرایم غیرعمدی به این سؤال پاسخ گوئیم که آیا جرم‌انگاری این رفتارها توجیه‌پذیر است؟

هرچند نداشته‌های عنصر معنوی جرایم غیرعمدی این تردید و سؤال را مطرح کرده است اما محور اصلی در پاسخگویی تقصیر است، یعنی رکنی که وجود آن برای تحقق برخی از انواع جرایم غیرعمدی ضروری است. بنابراین در بند نخست به بررسی مبانی جرم‌انگاری جرایم همراه با تقصیر می‌پردازیم تا ببینیم که آیا تقصیر می‌تواند کاستی‌های عنصر معنوی این جرایم را برطرف کند؟ در بند دوم به بررسی جرایم بدون تقصیر می‌پردازیم. قطعاً توجیه جرم‌انگاری این رفتارها از جرایم همراه با تقصیر دشوارتر خواهد بود.

پذیرش یا رد جرم‌انگاری این رفتارها در نظام کیفری اسلام، مستلزم بررسی مسائل خاصی است که در بند سوم از همین گفتار، به‌طور مستقل به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

بالاخره در مبحث سوم، فارق از دیدگاهی که در مبحث دوم پذیرفته‌ایم، به بررسی ماهوی عنصر معنوی انواع رفتارهایی خواهیم پرداخت که در حقوق ایران و فقه امامیه به عنوان جرم شناخته شده‌اند. در اغلب متون حقوقی، تقصیر، عنصر معنوی جرایم غیر عمدی معرفی شده است بنابراین، گفتار نخست به بررسی تقصیر اختصاص خواهد یافت.

در نظام کیفری ایران، طبقه‌بندی جنایات بر محور عنصر معنوی، با طبقه‌بندی دیگر جرایم متفاوت است. این طبقه‌بندی خاص ریشه در فقه دارد. این تفاوت سبب شده است که گفتار دوم را به مطالعه انواع جنایات غیر عمدی (شبه‌عمد و خطای محض) اختصاص دهیم.

مبحث نخست. تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

نخستین قدم در هر پژوهش، تعریف مفاهیمی است که در آن پژوهش نقش کلیدی دارند. این مبحث در قالب چهار گفتار ارائه خواهد شد که در این چهار گفتار، چهار اصطلاح به کار رفته در عنوان پژوهش، تعریف و بررسی خواهد شد.

گفتار نخست. جرم

متخصصان موفق نشده‌اند تعریفی از جرم ارائه کنند که مصون از هرگونه انتقادی باشد. هرکس از زاویه نگاه خود و با توجه به دغدغه‌ها و جهان‌بینی خاص خود،^۱ تعریفی ارائه کرده که با انتقادات گروه‌های دیگر مواجه شده است. نخستین سؤالی که موجب بروز اختلاف شده، این است که آیا جرم حقیقتی فراقانونی دارد یا با وضع قانون خلق می‌شود؟ به تعبیر دیگر مسئله این است که آیا قانون‌گذار، هنگام وضع قانون، جرایمی که بیرون از قانون وجود دارند، کشف و اعلام می‌کند یا آنها را خلق می‌کند؟ به علاوه پرسش‌های متعدد دیگری، در حوزه‌های مختلف مطرح می‌شود که پاسخ هر یک می‌تواند بر تعریف ما از جرم مؤثر باشد.

۱. معنای لغوی جرم

جرم از ریشه جَرَم به معنی قطع کردن است.^۲ در اصل به معنای بریدن میوه از درخت بوده است اما به نحو استعاری، برای اشاره به هر کسب و کار زشت و مکروه به کار می‌رود. پس به طور کلی جرم یعنی رفتاری که نیکو و شایسته نیست.^۳ در لغت‌نامه‌ها، در مقابل واژه «جرم»، به کلماتی از قبیل گناه، بزه،^۴ خطا، ذنب، تعدی، جناح، عصیان، اثم و معصیت^۵ اشاره شده است.

۱. راب وایت - فیونا هینز، جرم و جرم‌شناسی، ترجمه: علی سلیمی، با همکاری: محسن کارخانه - فرید مخاطب قمی، چاپ نخست، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، بهار ۱۳۸۳، ص ۴۱.

۲. احمد سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین، موجود در المنجد ۲: نسخه الکترونیکی کتاب‌های فرهنگ بزرگ جامع نوین و فرهنگ دانشگاهی ۲، انتشارات اسلام و موسسه تولید نرم‌افزار اسلامی (متنا)، ذیل واژه «جرم».

۳. علیرضا فیض، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام، جلد نخست (جرم و مجرم)، چاپ نخست، وزارت ارشاد اسلامی، اداره کل انتشارات و تبلیغات، تهران، ۱۳۶۴، صص ۶۷-۶۸.

۴. محمد معین، فرهنگ فارسی (متوسط)، جلد نخست، چاپ پنجم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۲۲۵، ذیل واژه «جرم».

۵. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، جلد پنجم، چاپ دوم از دوره جدید، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷، ص ۷۶۵۷، ذیل واژه «جرم».

۲. تعریف سیاسی جرم

جرم‌شناسان رادیکال که از این تعریف حمایت می‌کنند، معتقدند جرم بودن، خصوصیت ذاتی رفتار نیست. به نظر این گروه، قانون کیفری، وسیله‌ای است که طبقات مقتدر جامعه، برای کنترل اجتماعی در اختیار دارند و بنابراین جرم‌انگاری یک رفتار، اعمال قدرت جمعیت‌ها و گروه‌هایی است که می‌توانند از قانون جهت حمایت از منافع خویش و تحمیل ارزش‌ها، ایده‌ها و عقایدشان بر کل جامعه، بهره‌گیرند.^۶ به‌عنوان مثال گفته‌اند: «جرم، رفتاری است که صاحبان قدرت، در یک جامعه نظام‌یافته سیاسی آن را به‌وجود می‌آورند».^۷

۳. تعریف قانونی جرم

بر اساس این تعریف، رفتاری که در قانون کیفری برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود.^۸ در ماده ۲ قانون مجازات اسلامی،^۹ چنین تعریفی از جرم ارائه شده است.

۴. تعریف فقهی جرم

جرم به معنای عام کلمه، عبارت است از «نافرمانی از اوامر و نواهی صادر از مقام ربوبی»^{۱۰} و در این تعریف، تقریباً با گناه، معصیت، اثم، خطیئه، سیئه و ذنب مترادف است، هرچند برخی از آنها، تفاوت‌های اندکی دارند؛ اثم، گناهی است که موجب کندی حرکت انسان در مسیر کمال می‌شود و خطیئه، به معنای گناهی است که انسان به دفعات مرتکب شده به‌نجوی که از روی عادت و بدون قصد هم از او سر می‌زند.^{۱۱} سیئه، بر گناهان صغیره دلالت دارد و ذنب در قرآن، معمولاً برای اشاره به «گناهان شریرانه علیه خداوند» به کار می‌رود.^{۱۲}

اما جرم در معنای دیگری نیز به کار رفته است که کاملاً مترادف با گناه نیست. فقها به رفتارها، از دید اختیار قضاوتی که به آنها داده شده، نگاه می‌کنند و اصطلاح جرم را برای رفتارهایی به کار می‌برند که دارای مجازات

۶ عزت عبدالفتاح، جرم چیست و معیارهای جرم‌انگاری کدام است؟، ترجمه: اسماعیل رحیمی‌نژاد، مجله قضایی و حقوقی دادگستری، شماره ۴۱، سال ۱۳۸۱، صص ۱۴۴-۱۴۸.

۷ فیروز محمودی‌جانکی، مبانی، اصول و شیوه‌های جرم‌انگاری، رساله دوره دکتری، رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، مهر ۱۳۸۲، ص ۲۴.

۸ محمدرضا ظفری‌نژاد، مبانی حقوق کیفری، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، اردیبهشت ۱۳۸۱، ص ۱۲۷.

۹ ماده ۲ قانون مجازات اسلامی: «هر فعل یا ترک‌فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود».

۱۰ محمدعلی اردبیلی، حقوق جزای عمومی، جلد نخست، چاپ ششم، نشر میزان، تهران، پائیز ۱۳۸۳، ص ۶۹.

۱۱ علیرضا فیض، پیشین، جلد نخست (جرم و مجرم)، صص ۶۹-۷۳.

۱۲ محمدعلی اردبیلی، پیشین، صص ۶۹-۷۰.